

НЯКОИ ОБЩИ ЧЕРТИ И РАЗЛИЧИЯ
В ПРОЦЕСА НА НАЧАЛНО ИЗГРАЖДАНЕ НА
БЪЛГАРСКИЯ И НА СРЪБСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК
(в исторически, политически и културен аспект)

Боян Вълчев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

***Title:** Common Features and Differences in the Process of Primal Establishment of Bulgarian and Serbian Literary Language (Historical, Political and Cultural Approaches).*

***Abstract:** A few historical, political, social, cultural and other specifics, which have influenced the development of the Bulgarian and Serbian literary languages, have been compared in this article. The two nations share a common, as well as a specific destiny and that is why their literary languages show similarities and differences regarding formation, development and function. The concrete language observations, which have given the idea for this research and are based on a relatively big corps of mainly word-building models, will be published separately. A special attention have been paid especially on Slavonic-Bulgarian and Slavonic-Serbian language, on the role of the state and the church organization, on the specifics evolved from the imperatives of the Modern Age. The need for differentiation of the two contrast types literary languages in the European civilization circle is well founded.*

„Островната“ метафора е подходяща не само за изолираните общности, ползващи български, но и за самобитните процеси и явления при създаването, формирането и функционирането на българския книжовен език, които неминуемо го правят своеобразен остров. Уместно е да се изтъкне, че съдбата на балканските народи е колкото обща, толкова и специфична във всеки отделен случай. Много повече и много по-често в областта на историята на нашия език науката е обръщала поглед към гръцкия за сравнения и съпоставки, а сравнително малко е търсено общото или различното между нашия книжовен език и езика на съседните ни сърби. Все пак не може да не си даваме сметка, че сравняването със сродния сръбски език винаги ще ни дава повече и по-

достоверни данни, които ще ни ориентират и относно нашата собствена езикова история.

1. В историческите изследвания на живите книжовни езици много често се отделя езикът от носителя му, което е ярко и до голяма степен негативно наследство, оставено от изследователите на мъртвите езици и непреодоляно дори от младограматизма и редица последвали го школи. Така езиковите явления се разглеждат откъснато от обществените (политически, икономически, социални, културни, образователни и т.н.) процеси. В това отношение в националните филологически науки на Балканите, а и в произтичащите от тях представи на световната славистика е намесена твърде много идеология. Опитът да се освободим от някои от тези наслоения и да потърсим обективните предпоставки и условия, в които започват съществуването си нашите два съседни родствени книжовни езика, може да даде особено полезни и изненадващи резултати¹. Особено важно е да се отдели развитието на филологическата мисъл от развитието на книжовния език. В този смисъл трябва ясно да се преосмисли и ролята и значението на книжовните дейци.

Когато се насочих към тази тематика, започнах да създавам корпус от езикови елементи (на първо време главно словообразователни), където се проявяват сходства или различия между двата езика. Преди обаче да се занимаем с чисто езиковите явления, трябваше най-напред да очертая някои по-обща особености в нашата народна и книжовноезикова история, които се отнасят до цялостната обществено-политическа и културна обстановка на Балканите, от една страна, както и някои моменти, които биха били полезни за изясняването на отделни страни на теорията (по-точно теориите) за книжовните езици с оглед на спецификата на балканските дадености, от друга.

¹ Например иконичността на фигурите на Вук Караджич, на Паисий Хилендарски и др. прави все още почти напълно невъзможен по-реалистичния прочит на тяхното дело и на тяхната роля. В това отношение историческата наука се е отказала от редица остарели постановки, което обаче не се взема предвид от филологията.

Оказа се, че в тази област с оглед на филологическите потребности или почти никак не е работено, или постановките са нереалистични и безкрайно остарели. Затова се насочих към задълбочаване на тази подготвителна част. Тук ще наблюдавам само сръбския и българския език. По никакъв начин няма да се впускам в разглеждане и на много сложната картина, свързана със според мене изцяло политическия *сърбохърватски* конструкт, който дълго време (на места все още) се приема за реалност, а всъщност през цялото време е бил пожелателна идеология, разглеждана през определен филтър. Няма да се занимавам и с процесите в Хърватия, които нямат отношение към разработваната тема. Няма да засягам и редицата неясноти, произтичащи от етническите и религиозните условия в Босна и Херцеговина, както и от отчетливо изразената автономност в Черна гора. Те обаче неминуемо трябва да се добавят към цялостната картина впоследствие. Смятам, че е дошло време да се „съблече“ одеждата на идеологическо тълкуване на процесите около създаването на нашите книжовни езици и да се пристъпи към тяхното реалистично и прагматично интерпретиране. Застъпвам мнението, че българската филологическа мисъл (и общество!) е извървяла голяма част от пътя към изясняването на т.нар. македонски (езиков) проблем, и затова също няма да му отделям тук място и внимание, независимо от това, че и той представлява съставка от подложения тук на анализ комплекс.

Поради обемни съображения тук съкратих изцяло споменатата по-горе част, съдържаща конкретни езикови съпоставки и представляваща началото на тази работа. В цялостен вид тя ще бъде публикувана отделно. За непознатото в детайли с разглежданата проблематика убо много от постановките звучат познато и не будят учудване или съмнение. Те обаче никъде досега не са били специален обект на подобно изследване, което да ги постави в служба на обяснения за хода на развитие на книжовноезиковите процеси и реализации в историята на двата съседски езика.

2. Най-напред искам да изтъкна една важна особеност в книжовноезиковата история на двата народа – т.нар. *славяносръбски* и *славянобългарски период/език*. През втората половина на XVIII в. във Войводина (тогава в Австрийската империя) се заражда и развива една книжовноезикова формация, известна под името *славяносръбски период/език*. В Сремски Карловци и Нови Сад се оформя кръг от високообразовани книжовници, които „практикуват“ един книжовен език, изграден от черковнославянски и народносръбски елементи. Този език е разностранно описан и коментиран и за него е натрупана богата научна литература, затова тук няма да се спирам на неговите особености. През второто десетилетие на XIX в. започват процесите около създаването на сръбската държава, които завършват през 1833 г. с обособяването на Белградския пашалък като един вид полудържавно образование. Иначе казано, през това време започва формирането на институциите на сръбската държава – най-напред просветна мрежа, обществени организации и културни институции, администрация, а по-късно и войска. На пръв поглед – по-скоро по инерция – би трябвало да очакваме, че в Белградския пашалък и по-късно в Сръбското княжество за нуждите на зараждащите се нови обществени структури ще бъде „взет“ и „присаден“ именно езикът на кръга от високообразовани сърби войводинци. Това е един език с повече от половинвековно съществуване, така да се каже, един готов език. За всички нас днес обаче е ясно, че съвсем не става така. Точно обратното – започва създаването на един напълно нов книжовен език на чисто народно-разговорна основа и се пренебрегва славяносръбският². Как можем да си обясним това разточителство? Според мене в никакъв случай не е могло да стане другояче. Новосформираната държава се е нуждаела от кадри, макар и необразовани, а не от книжно-книжовен език без реални (местни) носители. Разточителство в случая би било обратното: да се търси образование на това активно и многобройно население в духа на един изкуствено създаден и останал

² Във филологията, а и в тогавашното общество са се водили различни дискусии по въпроса.

в кръга на съвсем ограничена група от хора книжовен език (при това главно в писмена употреба). Тук веднага трябва да се напомни за мястото, ролята и значението на Вуковата граматика и по-сетне на речника му. Това са два безспорни факта от историята, които в никакъв случай не бива да се пренебрегват. Те обаче и не бива да се смятат за първопричина за създаването на модерния сръбски книжовен език на народна основа. Той неминуемо е щял да тръгне по този път, което се дължи на практическите потребности на времето. „Филологическите“ лутания и колебания създават у изследователите доста погрешната представа за алтернативност. Независимо от споровете за и против, независимо от лашкането насам и натам този книжовен език е щял да бъде създаден типологично точно така. По-късно в научната литература се натрупват безбройни изследвания за мястото и ролята на Вук в този процес и за неговите „борби“ и „победи“ (непременно трябва да се обърне внимание на този „терминологичен“ инвентар) на книжовноезиковото поприще. Никой не иска да оспорва величината на този голям книжовник и обществен и културен деец. Същевременно обаче трябва да останем стъпили на земята и да видим, че Вук пророкува, предвижда това, което ще се случи по пътя на изграждането на сръбския книжовен език, но той не може да бъде и не е инициращият фактор. Сръбският книжовен език се изгражда под диктата на нуждите на новосъздаващата се държава и под натиска на потребностите на Новото време, което изисква и налага масова просвета на населението и всеобщ достъп до комуникацията (колкото и днес да изглежда замъглена картината на тези процеси). И тук стигаме до един изключително важен момент в историята на цивилизацията, който е тясно преплетен с историята на книжовните езици: *Новото време*.

3. *Новото време* се характеризира със светска образованост, с която се обслужват нуждите на модерното стопанство и новата подредба на обществото. Вече отдавна назад са останали Средновековието, Ренесанса и Просвещението

от средно- и западноевропейски тип, където в условията на ясно структурираното феодално, къснофеодално и раннокапиталистическо общество се развиват *книжовни езици еталони*, създавани, формирани и практикувани първоначално в извънредно тесен и социално обособен кръг от хора. С времето тези общности от хора се разширяват по пътя на количествения и качествения прираст. Това е един (много) бавен и постепен процес, който допринася за това тези езици еталони да се закрепят и наложат често в една твърде изкуствена форма – да сравним например случая с немския книжовен език³. Същевременно не бива да се забравя и многобройността на населението, живеещо в нецентрализирани още княжества или пък в традиционно силно централизирани империи. Когато днес говорим за тези книжовни езици, с основание можем да употребяваме термина стандартен език и да ги описваме малко или повече като езикови конструкции. Когато обаче наблюдаваме условията на Балканите, където общият знаменател е прекъснатата държавност, социалната хомогенност, липсата на континуитет спрямо средновековните книжовни постижения и т.н., трябва ясно да посочим, че изграждане на книжовните езици започва в една доста по-късна фаза от историята на европейската цивилизация и при напълно различна картина на населението, непознаващо социалната стратификация. По това време вече са набрали скорост глобализационните процеси на разпад на старото обществено устройство – тук категорично трябва да имаме предвид значително променената обществена картина в Европа като цяло и на Балканите в частност след Наполеоновата война и във връзка с многобройните войни между Руската и Османската империя. Развитието на обществените отношения и на производителните сили е довело до потребността от *масова просвета*. И това става в условията на относителна социална хомогенност на населението в балканските територии. Ето я съществената разлика във формирането на двата

³ В момента се осъществява проект на автора и проф. Улрих Обст от Кьолнския университет, който има за цел изясняване на общите и различните черти при формирането на българския и на немския книжовен език.

типа книжовни езици: първият е еталонният тип, а вторият е узуалният⁴ тип. Именно към втория тип спадат балканските книжовни езици. Изграждането на книжовен език в тези условия става задължително на основата на едно живо и по някаква причина станало престижно наречие⁵, носено от сравнително многобройно население, съзнаващо се като единна общност.

4. *Българският книжовен език* естествено се развива върху основата на централните старопланински диалекти (североизточното наречие) и техните уедрени и обобщени доразвития от по-горен предкнижовен⁶ тип. Това става ясно, ако се опитаме да „разплетем“ книжовноезиковата история по обратния на обичайното път – от днес към нейните начала. Къде обаче тогава ще поставим онази плеяда от книжовници, които произхождат от (юго)западните области и които формират една сплотена група, оставила ни паметници на славянобългарски език? Те всъщност органична част от действителната история на модерния ни книжовен език ли са, или са само *един започнат и неосъществен проект*? Тук извънредно ясно се очертават паралелите между положението у нас и във Войводина през XVIII–XIX в. Времето е същото (като започнем още от Паисий, който много ясно се впиля в цялостния контекст на Балканите по това време, и свършим с книжовниците от 30-те години на XIX в.) и условията са същите. Всъщност кои условия? И тук стигаме отново до извънредно важното условие – държавата, по-точно нейната липса. Езикът сред тамошните сърби и българите е от един и същ тип, „практикуващите“ го са от един и същ тип, темповете му на развитие са от един и същ тип, приложението му е от един и същ тип. В същото време обаче (за нас днес невинаги ясно видимо поради

⁴ Тези термини са мои – Б. В.

⁵ Тъй като у нас проблемът за *интердиалектите* и *койнето* е до голяма степен неизследван и неоправдано пренебрегван, тук използвам термините „диалект“ и „наречие“. В бъдеще обаче трябва ясно и категорично да се посочи, изследва и интегрира в книжовноезиковата история и мястото на тези естествени и предопределени от общественото развитие фази от езиковия развой. Специално място трябва да се отреди на скоротечността на процесите, която ги прави още по-трудно наблюдаеми от днешна гледна точка.

⁶ Терминът „книжовен“ автоматично отправя към книжнината като „създател“ на книжовния език. Този термин до голяма степен играе негативна роля за разбирането на същността на историческите развойни процеси.

недостатъчното му изследване и изобщо поради трудната проследимост на процесите) расте и набира сили и инерцията едно противоположно течение – течение по линията на народната основа. Може би тук ще е достатъчно да се споменат *Рибният буквар* и *граматиката и речникът* на Вук Караджич, но в никакъв случай не бива да се забравя цялостната комуникационна обстановка в тогавашното общество, предшестваща и родила тези паметници и позволяваща да се говори за черти на наддиалектност и съотнесеност към днешното състояние. Успоредниците се очертават ясно, когато отстраним множеството идеологически и нерелевантни към процесите на създаване и съзряване на книжовните езици обраствания. И различията също. Докато новоосновената сръбска държава създава всички условия за хармонично, всестранно и бързо развитие на сръбския книжовен език в рамките на Белградския пашалък и посетне в Сръбското княжество, в българските територии бавно, колебливо и аморфно се формира книжовният език при липса на държава, единна образователна система, национални институции и т.н. Съвсем ясно се вижда, че у нас през 30-те години съсловието на духовенството, дало първия образователен гласък, отстъпва под натиска на Новото време учителските места на своите ученици – вече светски лица. Същевременно обаче липсват обществените условия за всестранно развитие и масово практикуване на книжовния език от изграждащи се и стабилизиращи се обществени структури. Ето така нашите два съседни езика вървят по еднакъв, но и различен път. Много важно е да се посочи, че формирането на националния дух и самосъзнание играе извънредно важна роля. Твърде интересен е досега неинтерпретираният факт, че в сръбската историография и народопсихология липсва понятието „национално възраждане“, което пък у нас не може да бъде изличено или пренебрегнато по никакъв начин. Тук ясно се отразява важността на явлението държава. Сред сърбите формирането и закрепването на национално самосъзнание, държава и книжовен език вървят „ръка за ръка“ във времето и до голяма степен се препокриват взаимно, а сред българите националното

самосъзнание се съживява бавно, последвано е (с изместване във времето) от изграждането на книжовния език, а едва след това идва и държавата – когато вече книжовният език е изграден. По този начин сред сърбите наблюдаваме два различни процеса в два географски центъра, докато сред българите тези два процеса се наслагват един върху друг.

5. Въпросът за *икономическите предпоставки и условия* е от особена важност. До голяма степен с тях се обясняват редица тенденции, процеси и явления при създаването и изграждането на книжовните езици. От тях произтича и императивът на *масовото светско образование*⁷. Тъй като по тези проблеми е писано много, смятам, че тук поради обемни съображения е достатъчно само да бъдат споменати – без обаче ни най-малко да се пренебрегват.

6. Една важна особеност, за която досега не стана дума, е *черквата*. Трябва да се каже, че у нас малко е направено за изясняването на нейната роля в Новото време – тя или се преекспонира (но само твърде декларативно), или пък напълно се забравя. След османското нашествие териториите на Търновската патриаршия биват присъединени към Цариградската патриаршия, което довежда до редица негативни последствия. За книжовния език най-важно е почти повсеместното му отстраняване от богослужението. Българското духовенство за дълго време е лишено от възможности за образование и реално е обречено на неграмотност и заемане само на най-ниските „етажи“ на черковната йерархия. В югозападните и западните български територии положението е по-различно: там чак до 60-те години на XVIII в. се запазват две автокефални черкви, които обхващат български и сръбски територии, – Охридската митрополия и Печката патриаршия. Те обективно съхраняват

⁷ Неминуемо трябва да се обърне внимание на факта, че още през 1733 г. в Сремски Карловци е открито първото сръбско светско училище, и да се направи сравнение с откритото цял век по-късно Габровско училище. Интересни са и сравненията между образователните процеси сред сърбите в Австрия и в Турция. Вж. по въпроса [Вълчев 2005: 138–141](#).

условията (макар и не абсолютно) за славянско богослужение и за (черковно)славянска образованост и традиция сред духовенството. Ето защо е обяснимо, че първите български възрожденски просветители идват именно от тези места или са свързани тясно с тях и че те подхващат един езиков модел, представляващ смес от черковнославянски и народни елементи. Когато говорим за войводинските книжовници, също трябва да имаме предвид особеностите, свързани с битуването в рамките на многонационалната Австрийска империя. Там обаче е налице напълно различен цивилизационен кръг в сравнение с Османската империя. Австрийските власти са заинтересовани от образоването и приобщаването на сръбското население, за което полагат специални грижи. Липсата на собствена държава обаче слага съществен отпечатък върху развитието на книжовния език. Обратното, в Османската империя държавата нехае за образоването на населението – както на мюсюлманите, така и на християните.

Когато се вземат предвид изброените факти, се оказва лесно и прегледно уловимо установяването на действителното начало на изграждане на двата модерни съседски книжовни езика, което неминуемо трябва да се вмести не преди самия край на XVIII и началото на XIX в., но не и по-късно.

6. Като изводи, но и като възникнали въпроси от направеното изложение искам да посоча следното:

А. Трябва да различаваме поне *два типа живи книжовни езици* – книжовни езици, започнали съществуването си и реализирали континуум в своето развитие от времето преди масовизацията на образованието и провеждането на генерални социалнополитически промени в структурата на населението, от една страна, и книжовни езици, започнали развитието си успоредно с наложилата се от цивилизационното развитие масовизация на просветата и с достигането до всеобщ достъп до писмената култура, от друга. Първите езици имат в началото еталонен характер и затова за тях можем да употребяваме без колебание термина стандартен език. Вторите – сред тях са българският и

сръбският – не представляват езикови конструкции. Те са естествено развивали се езици на жива народна основа, т.е. над- и доизграждащи едно живо модерно наречие от тип койне (колкото и последното явление да е недостатъчно осветлено на балканска почва). Тези различия слагат отпечатък върху картината на цялостно функциониране на книжовните езици.

Б. От извънредна важност за начина на създаване и формиране на книжовния език е *наличието* или *отсъствието* на *собствена национална държава*. Държавата е важен фактор, оказващ катализиращо влияние върху книжовния език, създаващ му ясна рамка и играещ ролята на императив без алтернатива. Собствената държава дава възможност за едновременно хармонично и всестранно развитие на книжовния език. В това отношение се установяват контрастно доловими различия между българския и сръбския език.

В. Засега не са ясно очертани *ролята* и *значението* на *черквата* като *институция* в процесите на изграждане на модерните книжовни езици на българи и сърби.

Г. Трябва да се изяснят *значението* и *мястото* на *славяносръбския* и *славянобългарския период/език* с оглед на цялостната книжовноезикова история. Може ли и трябва ли те да се смятат за части от действителната книжовноезикова история, или на тях трябва да се гледа като на проекти, започнати и прекратени под напора на даденостите.

Д. И накрая искам да наблегна на понятието *Ново време*, което така изобилно използвах в това изложение. Новото време има различни императиви към обществото и стопанството и към книжовните езици. Именно с това трябва да се съобразяваме на първо място при разглеждането на процесите на създаване, формиране и функциониране на книжовните езици. А българският и сръбският книжовен език са създадени именно в Новото време и това ги отличава от редица други книжовни езици.

Литература

- Антић, Ч. 2004. *Кратка историја Србије 1804–2004*. Белград.
- Белић, А. 1947. *Вук и Даничић*. Белград.
- Вълчев, Б. 2005. Патриархът на българското просвещение и неговото „Филологическо предуведомление“. *Съпоставително езикознание*, XXX, 2005, № 1, 138–141.
- Генчев, Н. 1981. *Българско възраждане*. София.
- Глени, М. 2004. *Балканите 1804–1999*. София.
- Грицкат, И. 1966. У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, IX. Нови Сад, 61–66.
- Ивић, П. 1987. Вукови погледи на књижевни језик у еволутивној перспективи. *Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću*. Съст. С. Леовац. Сараево, 13–19.
- Ивић, П. 1971. *Српски народ и његов језик*. Београд.
- Йелавич, Б. 2003. *История на Балканите – XVIII–XIX в.* София.
- Кастелан, Ж. 2002. *История на Балканите – XIV–XX в.* София.
- Кулаковский, П. А. 1903. *Начало русской школы у сербов в XVIII веке*. Санкт-Петербург. (Отделен отпечатък от ИОРЯС, т. VIII, кн. 2–3, 162–165).
- Панькевич, I. 1927. Славено-руська граматика Арсенія Коцака другою половиною XVIII вѣка. *Науковий зборник товариства "Просвѣта"*. Ужгород.
- Пецо, А. 1987. Гледање Вука Карађича на повезаност језика и нације и савремена слика српскохрватског језика. *Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću*. Съст. С. Леовац. Сараево, 27–34.
- Погачник, Ј. 1987. Културно-политички контекст Вукова дјеловања. *Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću*. Съст. С. Леовац. Сараево, 333–342.
- Стојанчевић, В. 1995. *Срби и бугари 1804–1878*. Нови Сад.
- Окука, М. 1998. *Eine Sprache – viele Erben*. Klagenfurt/Wien.